

Šešėlinė ekonomika: suprasti ir suvaldyti

Šešėlinės ekonomikos tyrimo santrauka

Šešėlinė ekonomika Lietuvoje išlieka didelė ir nepaisant ekonomikos augimo traukiasi lėtai. Šešėlinio vartojimo mastai yra didžiausi palyginti su kitomis kaimyninėmis valstybėmis. Net pusė Lietuvos žmonių trauktųsi į šešėlį pablogėjus jų finansinei situacijai. Tai rodo Lietuvos laisvosios rinkos instituto tyrimas, atliktas remiantis Lietuvos, Latvijos, Estijos, Lenkijos, Čekijos ir Švedijos gyventojų apklausomis.

Šešėlio dydis ir paplitimas

LLRI tyrimo rezultatai rodo, net šeši iš dešimties apklaustųjų Lietuvoje per pastaruosius metus įsigijo prekių ir paslaugų žinodami ar įtardami, kad pardavimai nėra apskaitomi. O net 35 proc. pirko iš nelegalių pardavėjų (žr. 1 ir 2 grafikus). Nepaisant ekonomikos augimo per pastaruosius trejus metus perkančiųjų šešėlyje mažėjo vos keliais procentiniais punktais. Visa tai leidžia teigti, kad, pirma, žmonių įpročiai keičiasi lėtai, ir, antra, šešėlis sparčiai auga ekonominio nuosmukio laikotarpiu, tačiau gerėjant ekonominei situacijai leidžiasi gana lėtai.

Šešėlinė prekių ir paslaugų rinka

Dažniausiai šešėlinėje rinkoje perkamos prekės ir paslaugos išsiskiria dviem bruožais: arba tai yra prekės, kurios sudaro didelę vartojimo prekių krepšelio dalį (pvz. maistas, drabužiai), arba tai yra stipriai apmokestintos prekės (pvz. tabako, alkoholio produktai, degalai). Tai rodo ir duomenys. 31 proc. apklaustųjų teigė, kad per pastaruosius metus šešėlinėje rinkoje pirko maisto produktų, 28 proc. – drabužių, 25 proc. – grožio paslaugų, 23 proc. – automobilių remonto paslaugų, 17 proc. – cigarečių, 18 proc. – statybų ir remonto darbų, 17 proc. – vaistų ir maisto papildų. Apie trečdalį respondentų teigė, kad jų draugai ir artimieji nelegaliai perka cigarečių ir alkoholio produktų, o kas ketvirtas - degalų.

Vidutiniškai prekėms šešėlyje Lietuvoje per mėnesį išleidžiama 80 eurų, Latvijoje – 75 eurus, Estijoje – 85 eurų. Tyrimas rodo, kad išlaidų šešėlyje dalis skiriasi priklausomai nuo šalies pajamų lygio: Čekijoje, Lenkijoje ir Švedijoje ji yra gerokai (atitinkamai 96, 112 ir 235 eurų). Nuo 2015 m. išlaidos šešėlinėms prekėms Lietuvoje išaugo 11 proc., Estijoje – ketvirtadaliu, Latvijoje – trečdaliu, Lenkijoje – net 39 proc. Šis augimą atspindi kainų ir pajamų augimą ir / arba rodo, kad kai kurios prekės vis dažniau įsigyjamos nelegaliai.

Šešėlis darbo rinkoje

Tyrimo rezultatai rodo, kad per pastaruosius trejus metus šešėlis darbo rinkoje nemažėjo nepaisant ekonomikos augimo (2015-2017 m. realusis vidutinis BVP augimas sudarė 3 proc. Baltijos šalyse ir 4 proc. Lenkijoje ir Švedijoje, Eurostat). Lietuvoje trys iš dešimties respondentų teigė turintys draugų ar pažįstamų šešėlinėje darbo rinkoje. Tą patį teigė apie trečdalis apklaustųjų Latvijoje ir Lenkijoje, apie ketvirtadalis Estijoje ir Čekijoje.

Lietuvoje labiausiai paplitęs šešėlinis darbas, kuomet dirbama su oficialia darbo sutartimi, dalį atlyginimo gaunant „vokelyje“. Aštuoni iš dešimties atsakė, kad tarp jų draugų ar pažįstamų dirbusiųjų šešėlyje paplitusi būtent tokia nelegalaus darbo forma. Daug mažiau - apie 32 proc.

apklaustųjų teigė turintys *savarankiškai* dirbančiųjų draugų ar pažįstamų, kurie nedeklaruoja savo pajamų ar apskaito tik jų dalį. Pagal šias šešėlinio darbo formas Lietuva lenkia kitas šalis, išskyrus Švediją, kur 36 proc. respondentų prisipažino turintys šešėlyje savarankiškai dirbančiųjų draugų ar pažįstamų. Šešėlinis darbas, kuomet dirbama be oficialios darbo sutarties ir visas atlyginimas gaunamas „vokelyje“, Lietuvoje paplitęs mažiau: tokių draugų ar pažįstamų teigė turintys trys iš dešimties apklaustųjų Lietuvoje (žr. 3 ir 4 grafikus).

Lietuvoje ir kitose šalyse šešėlinis darbas labiausiai paplitęs statybų ir remonto sektoriuje. Mūsų šalyje 55 proc. apklaustųjų, turinčių draugų ar pažįstamų dirbančių šešėlyje, nurodė būtent šį sektorių. Antroje vietoje – automobilių remonto darbai (23 proc.), toliau rikiuojasi gamyba, maitinimo ir transportavimo ir sandėliavimo sektoriai (apie 17 proc.). Per trejus metus labiausiai sumažėjo šešėlinio darbo paplitimas didmeninėje ir mažmeninėje prekyboje (nuo 26 iki 11 proc. apklaustųjų).

Šešėlio priežastys

respondentų teigė, kad žmonės renkasi šešėlines prekes ir paslaugas, nes legalios yra pernelyg didelis brangios (89 proc. respondentų Lietuvoje, 83 proc. Latvijoje, 75 proc. Estijoje, žr. 7 grafiką). Anot daugumos apklaustųjų visose šalyse, šešėlinį darbą lemia tai, kad legaliam darbui taikomi aukšti mokesčiai (64 proc. respondentų Lietuvoje, 59 proc. Latvijoje, 69 proc. Estijoje, žr. 6 grafiką). Svarbu pastebėti, kad būtent šios priežastys kaip pagrindinės įvardijamos ir kituose tarptautiniuose tyrimuose (Oxford Economics, Europos Komisijos).

Nors mokesčiai ir yra šešėlinės ekonomikos priežastis, taip pat svarbų vaidmenį vaidina pajamos ir prekių įperkamumas šalyje.

Bendras vartojimo mokesčių (PVM, akcizų, kt.) lygis Lietuvoje yra sąlyginai žemesnis nei kitur, tačiau Lietuvos gyventojai už vidutinės pajamas gali įsigyti mažiau prekių nei kitose šalyse. Lietuvoje mokesčiai sudaro 52 proc. degalų kainos, t. y. mažiau nei Latvijoje (54 proc.), Estijoje (58 proc.), Čekijoje (54 proc.) ar Švedijoje (66 proc.), tačiau dėl žemesnio pajamų lygio Lietuvos žmonės degalų įperka mažiau nei kitur. Už vidutinį valandinį atlygį Lietuvoje galima nusipirkti vos 5 litrus benzino, Estijoje ir Čekijoje – 6 litrus, o Švedijoje – net 17 litrų (žr. 5 grafiką). Taigi, tikėtina, kad degalų įsigijimas šešėlyje bus labiau paplitęs ten, kur mokesčiai yra didesni, o prekių įperkamumas - mažesnis. Ir atvirkščiai, turtingų šalių gyventojai gali pakelti aukštus mokesčius. Todėl svarbu pastebėti, kad, net maži mokesčiai gali nustumti žmones į šešėlinę ekonomiką, jei dėl žemų pajamos žmonės yra itin jautrūs aukštesnėms kainoms.

Dėl žemesnio įperkamumo Baltijos šalys atsiduria šešėlinės ekonomikos rizikos zonoje. Tai nereiškia, kad mokesčių dydis nėra svarbus vartotojams, tačiau vien mokesčių tarifai pilnai neparodo mokesčių naštos. Norint paaiškinti mokesčių įtaką šešėliui, būtina atsižvelgti į šalies pajamų lygį ir prekių įperkamumą.

Svarbu paminėti, kad šalies pajamų lygiui, nuo kurio priklauso prekių įperkamumas, įtakos turi darbo našumas ir ekonominės sąlygos. Pastebima bendra tendencija, kad augant ekonomikai ir pajamų lygiui, žmonės vis labiau gali įpirkti prekes legaliai, todėl šešėlinė ekonomika traukiasi. Visgi svarbu suprasti, kad žmonės yra linkę atsisąžinti į šešėlį sumažėjus pajamoms ar praradus darbą. Pablogėjus finansinei situacijai net pusė Lietuvos žmonių dirbtų šešėlyje ir pirktų nelegalias prekes. Mūsų šalyje taip teigiančiųjų buvo daugiausia (žr. 8 grafiką). Tai yra priminimas politikams, kad ekonominės

politikos priemonės (pvz., mokesčiai) turi būti vertinamos ne vien spartaus ekonomikos augimo fone, bet ir apmąstant žmonių elgesį ekonominio nuosmukio ar sulėtėjimo sąlygomis.

Kita svarbi šešėlinės ekonomikos priežastis - žmonės nežino arba jiems nerūpi, kad prekės yra nelegalios. Vėlgi, Lietuvoje taip teigiančiųjų buvo daugiausia, 56 proc. Kas dešimtas respondentas mano, kad šešėlinėje rinkoje kartais galima nusipirkti lengviau ir greičiau. Tai savo ruožtu rodo, kad vartotojams susidurus su nepatogumais dėl legalių prekių pardavimų ribojimų (pvz. pardavimo laiko ar prekių pasirinkimo), atsiranda paskatos pirkti nelegaliai.

Mokesčiai ir darbo šešėlis

Vertinant mokesčių įtaką darbo šešėliui, svarbu įvertinti ne tik darbo apmokestinimo dydį, bet ir šalies darbo našumą, vidutinio atlyginimo ir pajamų lygį. Net esant panašiam apmokestinimo lygiui, mokesčių našta slėgs labiau ir skatins nelegalų darbą tose šalyse, kur atlyginimai po mokesčių yra žemesni.

Lietuvoje mokesčiai sudaro panašią vidutinio atlyginimo dalį kaip ir kitose nagrinėjamose: 41 proc. Lietuvoje ir Švedijoje, 37 proc. Estijoje, 40 proc. Lenkijoje, 43 proc. Latvijoje. Tačiau dėl gerokai mažesnių atlyginimų Lietuvoje ir Latvijoje pajamos po mokesčių yra žemiausios. Pagal Eurostat duomenis, valandinis atlyginimas po mokesčių sudaro 4.7 eurų Lietuvoje ir 4.6 eurų Latvijoje, palyginti su 5.6 Lenkijoje, 7.4 Estijoje, 22.6 Švedijoje. Tai reiškia, kad mūsų šalies gyventojams tenkanti mokesčių našta slegia labiau, ir gali lemti apsisprendimą dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje.

Paskatas dirbti šešėlyje gali didinti ir ne pagal ekonomikos galimybes pakelta minimali alga. Lietuvoje minimali alga sudaro 43 proc. vidutinio atlyginimo, palyginti su 35 proc. Estijoje ir Čekijoje, 39 proc. Latvijoje ir 41 proc. EBPO šalių vidurkiu. Tačiau kai kuriuose Lietuvos savivaldybėse minimalaus ir vidutinio atlyginimo santykis yra daug aukštesnis. Pavyzdžiui, Zarasų rajone minimali alga sudaro net 64 proc. vidutinės algos rajone. Tai stumia žmones, ypač nekvalifikuotus, į šešėlinę darbo rinką. Anot respondentų Lietuvoje ir kitose šalyse (išskyrus Estiją), antra pagal svarbą šešėlinio darbo priežastis yra tai, kad mokėti neoficialią algą reikalauja darbdaviai (žr. 6 grafiką).

Dalyvavimą šešėlinėje darbo rinkoje taip pat gali lemti nenoras prarasti socialinės paramos. Žmonės pasirenka slėpti tikrąjį uždarbį idant galėtų pretenduoti į socialines išmokas. Taip manančiųjų yra daugiausia Lietuvoje ir Lenkijoje (26 ir 29 proc. atitinkamai).

Šešėlio veiksniai

Šešėlio pateisinimas

Nors šešėlis atsiranda visų pirma dėl legalios veiklos ribojimų (mokesčių ir reguliavimų), įtakos jo paplitimui taip pat turi kiti veiksniai, pvz. šešėlio pateisinamumas visuomenėje. Kuo labiau šešėlis pateisinamas, tuo lengviau dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje. Tai, kiek žmonės linkę pateisinti šešėlį, taip pat gali iliustruoti ir šešėlio paplitimo mastus. Paprastai dalyvaujantys šešėlinėje ekonomikoje žmonės yra ir labiau linkę ją pateisinti.

Tyrimas rodo, kad Lietuvoje ir Latvijoje yra daugiausia žmonių (atitinkamai 37 proc. ir 41 proc.), pateisinančių pirkimus iš legalių pardavėjų negaunant kasos kvito. Mažiausiai – Lenkijoje ir Švedijoje. Šie rezultatai koreliuoja su duomenimis apie dalyvavimą šešėlinėje prekių rinkoje, kuris didžiausias Lietuvoje ir Latvijoje, o mažiausias Švedijoje ir Lenkijoje. Cigarečių, alkoholinių gėrimų

ir kuro kontrabanda arba nelegali gamyba ar vartojimas pateisinami mažiau - Lietuvoje šeši iš dešimties nepateisina arba linkę nepateisinti tokios veiklos. (žr. 11 ir 12 grafikus)

Lietuvoje ir kitose šalyse gyventojai labiau linkę pateisinti darbą su darbo sutartimi, kai dalis atlyginimo mokama vokelyje (39 proc.), nei darbą visiškai be darbo sutarties, visą atlyginimą gaunant „vokelyje“ (25 proc.), žr. 13 ir 14 grafikus. Pateisinančiųjų šešėlių dalis beveik nepasikeitė nuo 2015 m.

Požiūris į valdžią ir viešąsias paslaugas

Šešėlinės ekonomikos paplitimas ir pateisinimas taip pat susijęs su visuomenės požiūriu į valdžią, viešąsias paslaugas ir ekonominę politiką. Kuo mažiau žmonės pasitiki valdžia, tuo labiau jie linkę pateisinti šešėlių. Paklausti, kaip vertina valdžią ir viešąsias paslaugas (švietimo, sveikatos priežiūros, socialinės apsaugos ir kt.), apklaustieji Lietuvoje jas įvertino prasčiausiai iš visų šalių: valdžią - 3.5 balo, o paslaugas - 4.9 balo (skalėje nuo 1 iki 10, kur 1 reiškia „visiškai nepatenkintas“, o 10 – „visiškai patenkintas“). Latvija irgi išsiskyrė žemiausiu vertinimu (žr. 10 grafiką).

Tyrimas patvirtina, kad Lietuvos gyventojai yra nepatenkinti mokesčiais, kurie, jų manymu, yra per aukšti. Tokių respondentų Lietuvoje buvo daugiausiai iš visų tirtų šalių (žr. 8 grafiką). Paklausti, kaip vertina savo mokamų mokesčių dydį palyginti su gaunamų viešųjų paslaugų apimtimi ir kokybe, respondentai mokesčių dydį įvertino 7.3 balo (skalėje nuo 1 iki 10, kur 10 reiškia „mokesčiai labai dideli“, o 1 reiškia „mokesčiai yra labai maži“). Šie rezultatai koreliuoja su atsakymu, kad pagrindinė šešėlinio darbo priežastis yra aukštas darbo apmokestinimas. Beveik trečdalis respondentų Lietuvoje, panašiai kaip Latvijoje ir Estijoje, teigė, kad žmonės renkasi dirbti šešėlyje, nes nemato prasmės mokėti mokesčių, kurie yra per dideli palyginti su valdiškų paslaugų apimtimi ir kokybe.

Bausmės dydis ir bausmės neišvengiamumas

Šešėlinės ekonomikos paplitimui įtakos gali turėti ir gyventojų nuomonė apie bausmes ir tikimybę įkliūti. Kaip ir kitose Baltijos šalyse, Lietuvoje dauguma apklaustųjų (66 proc.) mano, kad tikimybė įkliūti perkant iš nelegalių parduotuvėlių, kurie nėra oficialiai užregistruavę savo veiklos ir nemoka mokesčių, yra maža. Vos ketvirtadalis vertina šią tikimybę kaip didelę ar pakankamai didelę. Kontrabandos bei nelegalios cigarečių, alkoholio ir kuro gamybos ir vartojimo atveju situacija yra priešinga: 63 proc. šią tikimybę vertina kaip didelę ar pakankamai didelę, o 31 proc. – kaip mažą ar pakankamai mažą. Tai gali būti susiję su didesniu valdžios dėmesiu kovai su nelegalia akcizinių prekių veikla.

Panašios tendencijos matomos nagrinėjant bausmės suvokimą. Žmonės linkę manyti, kad bausmės už kontrabandą bei nelegalią cigarečių, alkoholio ir kuro gamybą ir vartojimą yra griežtos. Taip nurodo 68 proc. apklaustųjų, ir tik 30 proc. taip vertina bausmes įkliuvus perkant neakcizines prekes šešėlyje.

Tyrimas rodo, kad yra ryšys tarp šešėlinių prekių vartojimo bei suvokiamos bausmės dydžio ir tikimybės įkliūti. Baltijos šalyse dažniau perkama iš nelegalių šaltinių ir žmonės labiau nei kitose šalyse linkę manyti, kad bausmės ir tikimybė įkliūti yra mažesnės.

Lietuvoje 44 proc. apklaustųjų mano, kad tikimybė įkliūti dirbant be darbo sutarties ar gaunant dalį atlyginimo vokelyje yra didelė. Kitose šalyse ši statistika yra panaši, Lenkijoje tokią nuomonę turi šiek tiek mažiau - 36 proc. respondentų.

Tyrimas rodo, kad baudmės dydžio suvokimas mažiau susijęs su šešėlinio darbo paplitimu nei suvokiama tikimybė įkliūti. Nors Lietuvoje ir Latvijoje yra daugiausiai manančiųjų (54 proc.), kad baudmės už nelegalų darbą yra griežtos, šiose šalyse šešėlinis darbas paplitęs labiausiai. Taigi galima teigti, kad baudmės dydis Lietuvoje turi ribotą poveikį, o šešėlio priežastys slypi kitur.

Suvokiamos baudmės dydis ir tikimybė įkliūti sudaro šešėlinio darbo sandorio kaštus. Kuo didesnė suvokiama baudmė ir kuo aukštesnė tikimybė įkliūti, tuo mažesnės paskatos dirbti šešėlyje. Visgi esant didelėms ekonominėms paskatoms veikti šešėlyje (didelis skirtumas tarp oficialios ir neoficialios algos, žemas pajamų lygis), nei griežtos baudmės, nei didelė tikimybė būti pagautiems reikšmingai nemažins šešėlio. Šios paskatos daugiausiai priklauso nuo mokestinių ir kitų legalios veiklos ribojimų. Kova su šešėliu yra labiausiai veiksminga ne tuomet, kai šešėlinė veikla yra visiškai panaikinama (ar užkardoma), o tuomet kai ekonominė veikla ištraukiama iš nelegalios ir įtraukiama į legalią, mažinant mokestinę ir reguliatyvinę našą.

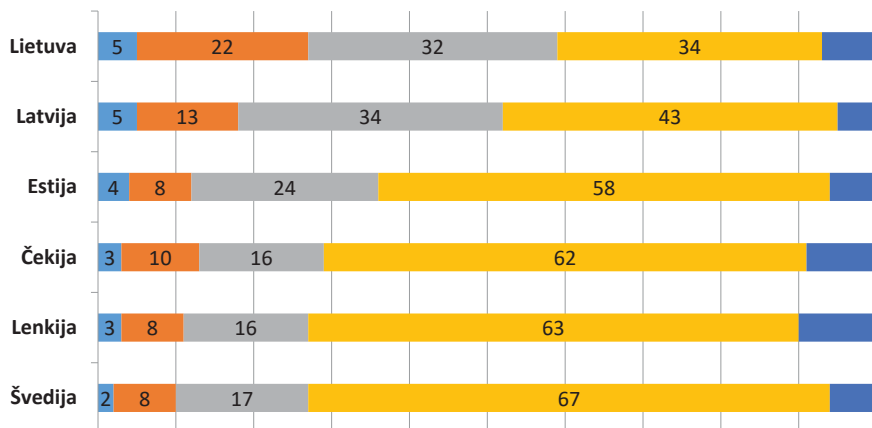
Apie tyrimą

Ši santrauka parengta pagal Lietuvos laisvosios rinkos instituto (LLRI) leidinį “Shadow Economy: Understanding Drivers, Reducing Incentives” (2018), kuris pristato šešėlinės ekonomikos Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje, Lenkijoje, Čekijoje ir Švedijoje palyginamąją analizę. Šešėlinės ekonomikos tyrimas remiasi reprezentatyviomis gyventojų apklausomis, kurios buvo atliktos rinkos ir visuomenės nuomonės bendrovės “Spinter tyrimai” Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje, Lenkijoje, Čekijoje ir Švedijoje 2018 m. kovo-balandžio mėn. Pagrindinis apklausos tikslas buvo išsiaiškinti gyventojų nuomonę apie šešėlio paplitimą, visuomenės požiūrį į šešėlinę ekonomiką ir jos priežastis. Iš viso šešiose šalyse buvo apklausta 6055 18-75 m. amžiaus gyventojų.

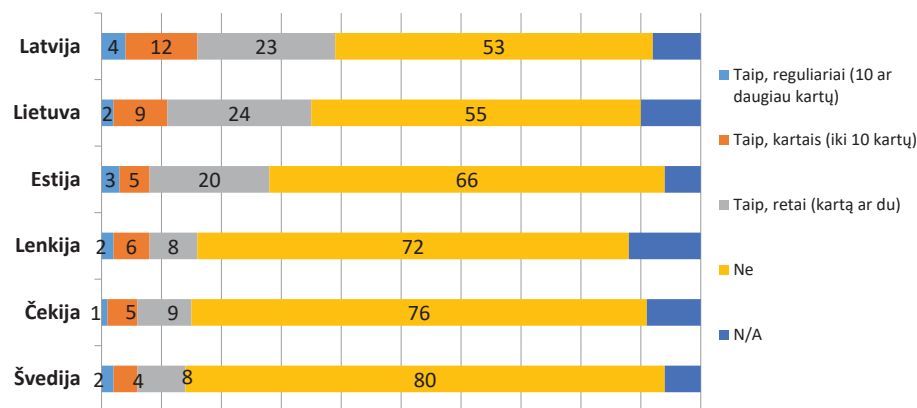
Tyrimas buvo atliktas bendradarbiaujant su Austrijos Linz universiteto prof. dr. Friedrichu Schneideriu, dr. Arnis Sauka (Latvija), Caspian Reh binder (Švedija), Estijos verslo mokykla, Pilietinės visuomenės forumu (Lenkija), Ekonominės ir rinkos analizės centru (Čekija).

Tyrimą rėmė PMI Impact, Philip Morris International (PMI) dotacijų iniciatyva. Šis tyrimas atspindi LLRI poziciją, bet nebūtinai atitinka PMI požiūrį. Šį tyrimą LLRI atliko visiškai nepriklausomai nuo PMI, todėl visiška atsakomybė už tyrimą ir jo turinį tenka LLRI.

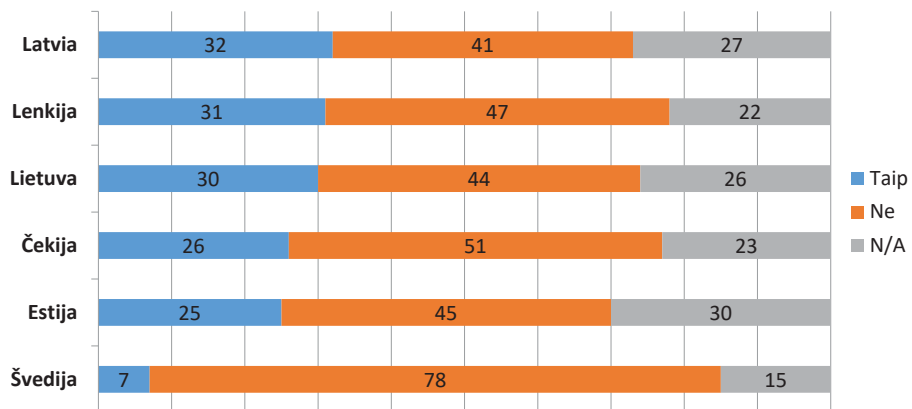
1 grafikas. Ar per paskutinius 12 mėn. Jums yra tekę įsigyti prekių ar paslaugų žinant ar įtariant, kad pajamos nėra oficialiai deklaruojamos?

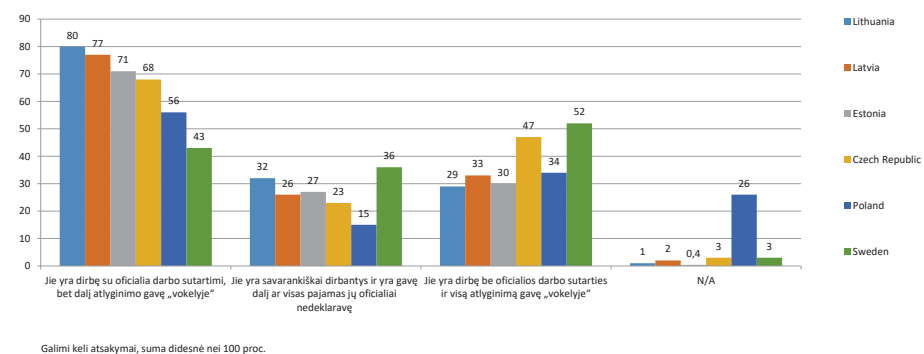
2 grafikas. Ar per paskutinius 12 mėn. Jums yra tekę įsigyti prekių ar paslaugų žinant ar įtariant, kad pardavėjas nėra oficialiai užregistravęs savo veiklos?

3 grafikas. Ar Jūsų draugams ar artimiesiems yra tekę dirbti šešėlyje per paskutinius 12 mėn.?

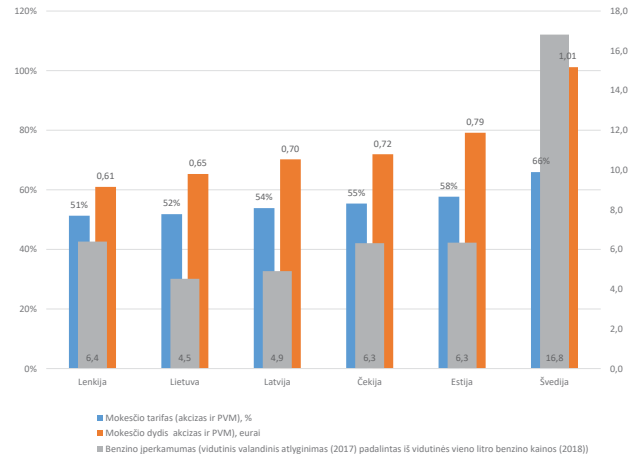

4 grafikas. Kokio pobūdžio šešėlinius darbo santykius, Jūsų manymu, jie yra turėję per paskutinius 12 mėn.? (%)

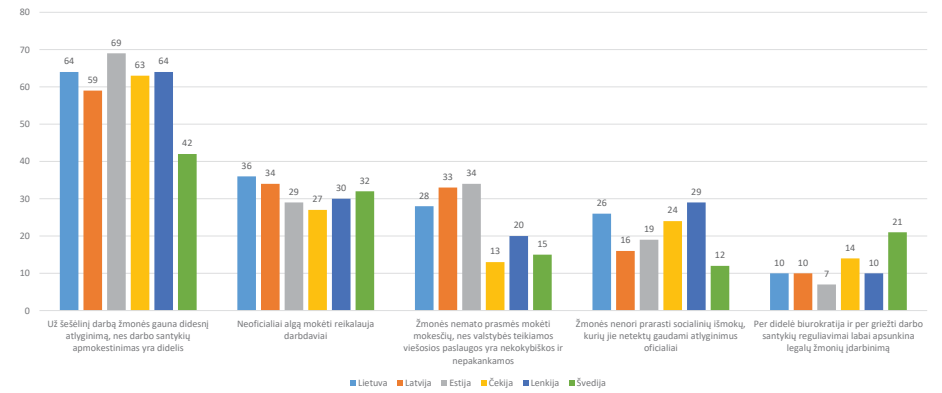

Galimi keli atsakymai, suma didesnė nei 100 proc.

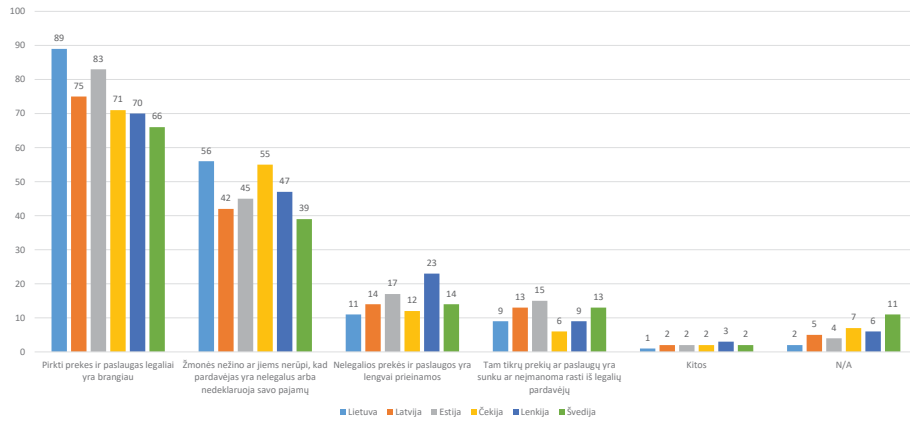
5 grafikas. Mokesčiai ir benzino įperkamus 2018 m.

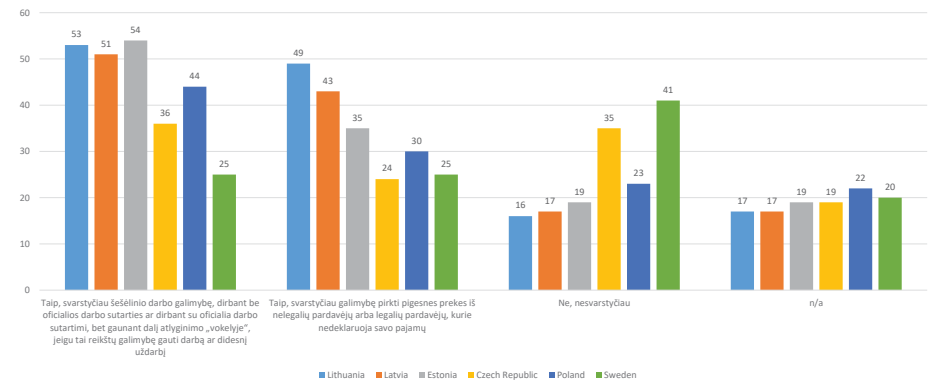
6 grafikas. Darbo rinkos šešėlio priežastys (%)

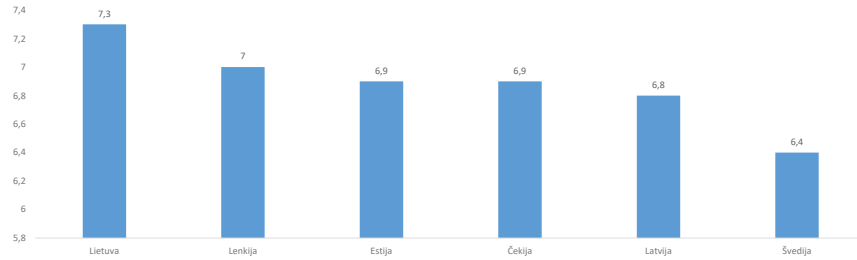
7 grafikas. Neapskaitytų pirkinių priežastys (%)

8 grafikas. Jeigu Jūsų pajamos reikšmingai sumažėtų ir finansinė padėtis smarkiai pablogėtų (pvz., netektumėte darbo ir nepavyktų rasti kito darbo arba pajamos sumažėtų dėl ekonominės krizės), ar svarstytumėte galimybę įsitraukti į šešėlinę ekonomiką?

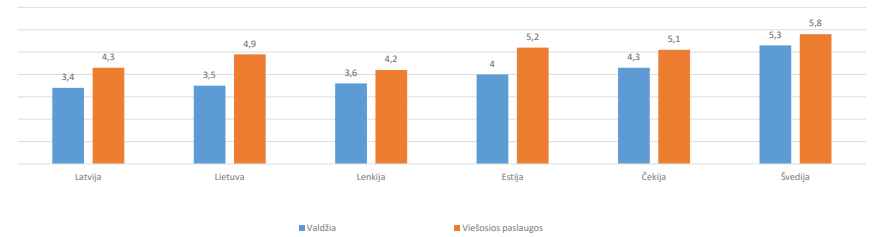

9 grafikas. Kokia Jūsų nuomonė apie Jūsų mokamų mokesčių dydį palyginti su gaunamų viešųjų paslaugų apimtimi ir kokybe?

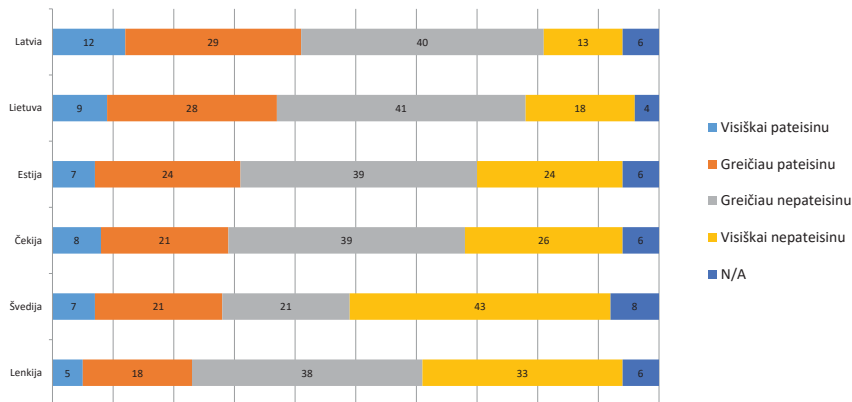
Skalėje nuo 1 iki 10, kur 10 reiškia „mokesčiai labai dideli“, o 1 reiškia „mokesčiai yra labai maži“

10 grafikas. Kiek Jūs esate patenkinti valdžia ir valstybės teikiamomis viešosiomis paslaugomis (švietimo, sveikatos priežiūros, socialinės apsaugos ir kt.)?

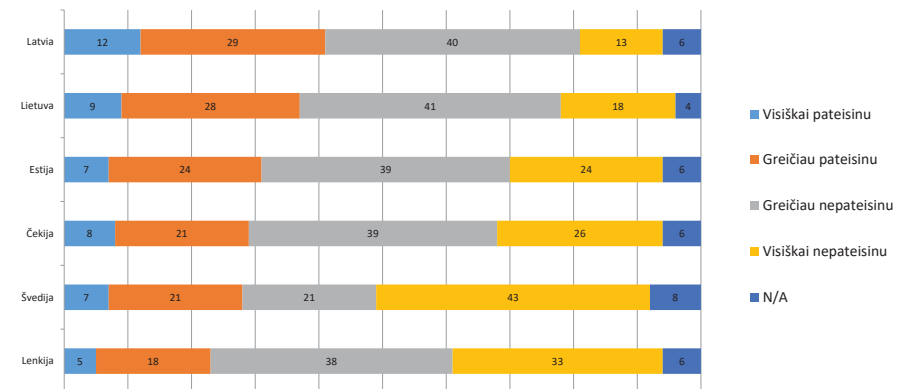

*Skalėje nuo 1 iki 10, kur 10 reiškia „labai patenkintas (-a)“, 1 reiškia „visiškai nepatenkintas (-a)“

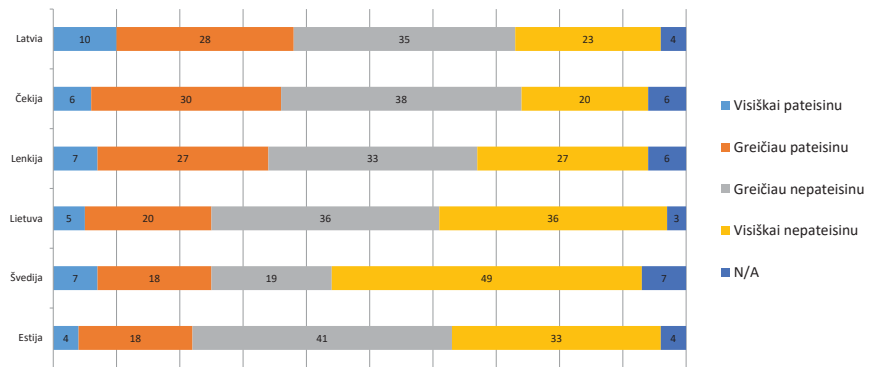
11. grafikas. Ar Jūs asmeniškai pateisinate žmones perkančius prekes ar paslaugas iš legalaus pardavėjo žinant, kad pardavėjas nedeklaruoja gautų pajamų?

12 grafikas. Ar Jūs asmeniškai pateisinate žmones perkančius prekes ar paslaugas iš legalaus pardavėjo žinant, kad pardavėjas nedeklaruoja gautų pajamų?

13 grafikas. Ar Jūs asmeniškai pateisinate žmones dirbančius be oficialios darbo sutarties ir gaunančius visą atlyginimą „vokelyje“

14 grafikas. Ar Jūs asmeniškai pateisinate dirbančius su oficialia darbo sutartimi, bet gaunančius dalį atlyginimo „vokelyje“

